

Рем Симоненко

ПРО ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА ШЕВЧЕНКА

Вперше я побачив Федора Павловича восени 1950 року в Інституті історії. Він розміщувався тоді на бульварі Шевченка, 14. Верхній поверх цього добре знаного не лише киянам, а й за межами України будинку займали чотири Інститути тодішнього Відділення суспільних наук Академії. У завжди напівтемній центральній його частині розташувалися Інститути літератури й мовознавства. Інститутам історії та археології призначалися більш світлі крила споруди. Першому — ближче до Володимирської вулиці. Не пригадую було це після вступу до аспірантури чи під час складання іспитів, коли я стояв біля вікна разом з моїм старшим товаришем по факультету міжнародних відносин КДУ Ігорем Петерсом і він сказав — "Дивись, це Шевченко". Повз нас енергійно пружистою ходою поспішала до виходу середнього зросту кремезна людина, щось пояснюючи іншій, яка йшла праворуч, півкроку позаду. Ним був В.І.Клоков. Обидва вони нещодавно перейшли до Інституту з академічної Комісії історії Великої Вітчизняної війни, де Ф.П.Шевченко працював заступником голови.

Невдовзі я познайомився з Федором Павловичем ближче. Справа в тому, що відділ загальної історії та міжнародних відносин, куди мене було прийнято для навчання, існував лише на папері. Його науковим співробітником числився один тільки академік Д.З.Мануїльський. Та перевантажений напруженою дипломатичною роботою, а потім — обтяжений невиліковною хворобою, він так і не з'явився в Інституті. Тому директор Інституту Олександр Карпович Касименко, який був моїм науковим керівником, бажаючи, щоб його аспірант активніше включився в роботу, прикріпив мене до найбільш близького за профілем відділу історії країн народної демократії, який і очолював Федір Павлович.

Керований ним науковий підрозділ активно розгортав роботу. В ній брали участь три різні за досвідом групи спів-

робітників. До найбільш досвідченої крім Ф.П.Шевченка, безперечно, належав Віктор Андрійович Жебокрицький — чудова людина і прекрасний лектор, який користувався безмежною повагою й любов'ю студентів-міжнародників. До всіх нас, як і до своїх учнів, що прийшли до нього з інших учбових закладів до Інституту, він ставився з безмежною щедрістю та справді батьківським піклуванням. Не пригадую точно, чи рахувалася в штаті Відділу, бодай за сумісництвом, ще одна непересічна людина, й не хочу перевіряти цього в архіві Інституту, бо таке врешті є лише формальною ознакою. Йдеться про Леоніда Антоновича Коваленка, який, приїжджаючи з Кам'янець-Подільського до Інституту, де він спочатку працював за сумісництвом, а потім — очевидно — ні, більшу частку часу проводив у Відділі. Близький приятель і однокашник В.А.Жебокрицького, Леонід Антонович працював на батьківщині Ф.П.Шевченка і це по-людськи зближувало поважну й подвижницьку наукову трійцю.

Та головним було, звичайно, не це, а справді невгамовна любов і захоплення історією рідного народу. Цікаво, що всі згадані щойно науковці-професіонали разом з тим досліджували історію інших країн. Федір Павлович — сусідніх держав, до складу яких входили західноукраїнські землі; Віктор Андрійович — Болгарії, будучи також висококваліфікованим фахівцем з історії міжнародних відносин; Леонід Антонович — Угорщини й Франції, зокрема великої революції XVIII ст. При цьому всіма ними значна увага приділялася багатостороннім взаємозв'язкам цих країн з історичним процесом в Україні. Переконаний, що, професійно вивчаючи історію поза межами України, всі вони були геть позбавлені того комплексу меншовартості щодо власної історії, яким на жаль все ще хвилює частину українських істориків, серед них — молоді.

Втім найбільше і Ф.П.Шевченко, і В.А.Жебокрицький, і Л.А.Коваленко переймалися минулим, часто-густо болісним, власної батьківщини. В подальшій розповіді буде наведено окремі штрихи щодо добре знаної позиції Федора Павловича з цього приводу. Її цілком поділяв і Віктор Андрійович. Тут зазначу тільки, що мене раптом здивувало — на таку тему г

Історія з мною — і не один раз — Леонід Антонович,

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

з яким ми зналися все ж далеко менше. Дружба цих яскравих особистостей була щирою й міцною. Вона допомагала їм у праці й житті.

Середнє покоління відділу — не стільки у віковому, скільки у дослідницькому плані крім В.І.Клокова представляли І.І.Компанієць і О.Ф.Єрмоленко. Всі вони отримували щедру допомогу від Федора Павловича, сповна використовуючи її. Його природний демократизм визначав по-справжньому творчу обстановку у Відділі, але випробування доступністю завідуючого, його довірливістю, одвертістю й ставленням до молодших колег як до рівних у науковому пошуку в кінцевому підсумку витримав лише Всеволод Іванович. З іншими ж двома названими молодшими колегами взаємини з бігом часу зіпсувалися. Молоді й амбітні, вони активно шукали шляхів нагору, знайшли нових друзів. І все було б нічого, коли б разом з цим ставлення до недавнього патрона не стало ворожим. Знаючи достатньо добре всіх дійових осіб цього неприємного, але, на жаль, не такого вже й рідкого перебігу подій, стверджую: Федір Павлович і в цих умовах ані на йоту не втратив гідності й добropорядності.

Надзвичайно плідними були й взаємини Ф.П.Шевченка з аспірантами. З І.А.Петерсом — науковим керівником якого був В.А.Жебокницький, зважаючи на відому йому замкненість у собі та скутість у взаєминах з іншими, принаймні переважною більшістю з них, відносини мали приязний характер, мабуть, не більше. Зате з іншим, власним аспірантом Віталієм Васильовичем Усенком — близький і товариський. Це була чудова людина — щира, відкрита, душевно щедра, широкої вдачі. Небезпечне поранення — на фронті Великої Вітчизняної війни Віталію пробило легені — й не зовсім щасливе подружнє життя — надто вкоротило його вік. Та чи не до самої кончини у 1955 році життєві знегоди майже не позначилися на дарованій батьками чоловічій вроді Віталія, його таланті, працездатності й інтересі до життя.

Не дивно — принаймні мені так здається — Віталій став людиною, яка з молодих найближче стояла до Федора Павловича. Звичай тоді були далеко простішими, ніж нині; переможне закінчення Великої Вітчизняної війни, атмосфера

піднесення, що існувала в роки відбудови, — все це не могло не впливати на загальний тонус взаємин між людьми, особливо коли вони так або інакше брали участь у Великій Вітчизняній війні. Відірваний від власної сім'ї, тужачи за маленьким сином, який залишився в Одесі, Віталій почував себе як вдома у гостинній родині Шевченків, де разом із Федором Павловичем царювала його дружина Розалія Карпівна. По-доброму заздючи їх взаєминам, Віталій неодноразово ділився враженнями з колегами. Увага, щире й тепле ставлення у сполученні з відсутністю жорсткої опіки з боку наукового керівника (ніде правди діти, Федір Павлович ніколи не любив і не бажав контролювати чиїсь дії) оберталися вдячною вимогливістю Віталія до себе. Плідно працюючи, він вчасно й успішно захистився, видавши цікаву книгу зі складного періоду історії Закарпаття.

Майже одразу після першого знайомства мені довелося досить часто зустрічатися з Федором Павловичем не лише у його Відділі. Це сталося завдяки тому, що він одночасно обіймав посаду заступника Головного вченого секретаря Президії Академії наук. Що ж до мене, то ледве встигнувши скласти іспити до аспірантури, я був обраний секретарем комсомолу Академії. Розміщалися ми на одному поверсі — я в приймах, у чужій кімнаті, до якої збиралася молодь переважно після роботи, а Федір Павлович — на законних підставах, у власній, яку він займав разом з колегами.

Із площею було тоді вкрай сутожно; хоча співробітників Президії нараховувалося, мабуть, у кільканадцять разів менше ніж тепер. Зате будинок на Володимирській, 54, все ще залишався старим пансіоном Левашової, не маючи жодних прибудов. До того ж розміщувалися тут ще новостворений Сектор держави і права і Відділення Академії. Федір Павлович працював у кімнаті, розташованій праворуч від сходів, що приводили на 3-ій поверх. Тут було ще два столи, які належали двом іншим заступникам Головного вченого секретаря — майбутньому ректору Київського університету хіміку О.З.Голіку, який курирував природничі науки, та фахівцеві з механіки А.Д.Коваленку, що видав технічними. Колеги Федора Павловича були старші від нього за віком. Це ще більш

відтінялося справді юнацьким обличчям та кипучою енергією куратора суспільних наук. Працював Федір Павлович легко, я б навіть сказав, весело і оптимістично, здається з певною іронією щодо своїх президіальних колег. Мабуть, це було відповіддю на те, що більшість з них, будучи "технарями", ставилися до суспільних наук та їх академічного куратора з якоюсь дивною міщаниною настороженості й зверхності, цехової недооцінки й здивування багатством української історії, літератури й мистецтва, нерозуміння й побоювання з приводу ентузіазму й переконаності, з якими їх молодий колега-історик "пробивав" непрості проблеми суспільствознавства. Та й сам Федір Павлович знав собі ціну.

Втім становище не було таким глухим. Серед тих, хто високо цінуючи Федора Павловича, сприяв йому слід назвати, в першу чергу, самого секретаря парткому Академії, яким був тоді Федір Данилович Овчаренко. З повагою ставилися до нього й керівництво Академії, й співробітники її апарату, що безпосередньо спілкувалися з Ф.П.Шевченком по роботі — від досвідчених до молодих. Плідна науково-організаційна діяльність Федора Павловича полегшувалася співпрацею з Пантелеймоном Петровичем Гудзенком, який був тоді вченим секретарем Відділення суспільних наук. Як і інші відділення, воно знаходилося на тому ж третьому поверсі академічного будинку, і недавні працівники Архівного управління України (старший за віком П.П.Гудзенко очолював його, а Ф.П.Шевченко був начальником науково-видавничого відділу) постійно контактували. Мудрий і зосереджений Пантелеймон Петрович був надзвичайно дотепною людиною, володіючи і тонким почуттям народного гумору і власним влучним словом. Можливо він виглядав дещо стриманішим у характеристиках і оцінках, не можу судити впливало це на Федора Павловича чи ні, але працювали вони погоджено, підтримуючи один одного.

Зрозуміло, мені особисто не доводилося брати участь у підготовці значущих виробничих питань. Первинні комсомольські організації (їх нараховувалося тоді в Академії 43) були карликовими, і складалися значною мірою з "переростків". Молодь, зуленина війною, у ті роки тільки починала входити

у велику науку і головні наші зусилля скеровувалися на зміну ставлення до неї. Федір Павлович постійно і впевнено допомагав у цьому. Він охоче підтримав ініціативу провести наукову конференцію молодих учених Академії. Та він дбав не тільки за молодих віком, а й за всіх тих, хто, зважаючи на різні обставини, лише недавно прийшов у науку.

Комсомольці не сприймали таку позицію. Нас підтримували і Ф.Д.Овчаренко, і Головний вчений секретар І.Т.Швець, у якого ми побували разом з секретарем парткому. Коли я із задоволенням розповів про таке Федору Павловичу, він промовчав і загадково посміхнувся. Він мовчав, але посміхався вже одверто, коли я прибіг до нього з підписаною президентом О.В.Палладіним Постановою Президії, в якій склад учасників конференції визначався згідно пропозиції Ф.П.Шевченка, а не нашої, що була попередньо узгоджена і з парткомом і з Головним ученим секретарем. Розповідаю про цей епізод для того, щоб відзначити вміння Федора Павловича домагатися свого, часом не звертаючи уваги на погляди начальників. За тієї, далеко несприятливої для суспільних наук, обстановки ця риса допомагала Федору Павловичу відстоювати інтереси їх розвитку.

Мені пощастило умовити Ф.П.Овчаренка і попрацювати в комітеті комсомолу Академії лише один рік. Ще раніше Федір Данилович за власною доброю ініціативою заперечив проти переведення мене на штатну комсомольську посаду. Відтоді спілкування з Федором Павловичем продовжувалося здебільшого в стінах Інституту історії. Між тим він продовжував працювати в Президії, хоч незабаром йому стало непереливки. Активність, ніде правди діти, просто розум і вдача Ф.П.Шевченка знаходили небагато прихильників зашкарублого академічного бомонду. Некрасива історія розігралася під час виборів Парткому, що відбувалися на звітній конференції. Інститутські представники розповідали, що з відводом Федору Павловичу виступили делегат-геолог та, здається, від одного з хімічних Інститутів.

Мотиви, висунуті авторами демаршу, переслідували Федора Павловича чи не все життя. Їх висвітлив Г.Касьянов (Незгодні, К., 1995, с.135). Тодішнім колоритом було хіба що

звинувачення у одержанні посилок з-за кордону. Федір Павлович змушений був пояснити, що сім'я отримувала їх не з Ізраїлю, а з Румунії, де проживали родичі Розалії Карпівни. На цьому "прикросці", заподіяні академічними "колегами", не припинилися. Невдовзі об'єктом їх пильності виявився виданий під редакцією Федора Павловича та з його передмовою збірник документів "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні". Сьогодні здається незрозумілим, які ж підстави можна було обрати для компрометації істориків і документалістів, котрі прагнули ознайомити громадськість з аутентичними матеріалами про злочинну діяльність фашизму на українській землі. Я дізнався про це — звичайно — в загальних рисах, коли одного разу відвідав Ф.Д.Овчаренко. Він витягнув із центральної шухляди столу вже надрукований екземпляр збірника, а в розмові сказав, що Федору Павловичу закидають "увагу до ворожих документів". Віддрукований тираж було притримано. Книга все ж побачила світ пізніше — не знаю чи зі змінами та з якими — лише у 1963 р.

Слід сказати, що ані партком Академії, ані Інститут історії не підтримали у тій грозивій для Федора Павловича ситуації недолугих його "вихователів". Про ставлення до нього Ф.Д.Овчаренка йшлося вище. Таку ж позицію займали відповідальні за ідеологічну роботу члени парткому директор нашого Інституту Олександр Карпович Касименко та директор Інституту економіки, відомий у майбутньому союзний академік і громадський діяч Олексій Матвійович Рум'янцев. Що ж до суспільствознавців, так би мовити, за сумісництвом, то не отримавши підтримки, на яку вони розраховували і з Банкової (гадаю, що до цього спричинився і В.В.Усенко, котрий одразу ж по закінченню аспірантури почав працювати в апараті ЦК КПУ), вони більш затято займалися пошуками відхилень у власних сферах діяльності. Тут роботи було теж багатько — і розвінчання кібернетики й "теорії резонансу", і пошуки противників Т.Д.Лисенка в біології та медицині тощо.

В Інституті ж нагінки на Федора Павловича, здійснені в "академічному масштабі", демонстративно ігнорувалися. Певний, що вони лише додали йому поваги з боку абсолютної більшості колективу. До Федора Павловича як до авторитета

з різних галузей і періодів історії України постійно звертали-ся як досвідчені співробітники Інституту, так і початківці. Він був для багатьох чимсь на зразок надійного джерела, з якого постійно черпали, охоче ділилися і фактами, і ідеями. Пригадаю, як Олена Станіславівна Компан із непідробним захопленням та власним їй запалом говорила мені: "Історичні знання Федора Павловича унікальні. Він немов губка всмоктує в себе все, що стосується минулого України".

І справді коло наукових інтересів Федора Павловича було надзвичайно широким — від середньовіччя і до Великої Вітчизняної Війни. Перша межа цікавила його з студентських і аспірантських років; остання, зокрема, партизанський рух на Україні — з недавно пережитих часів Великої Вітчизняної війни. Прагнучи до концептуального осмислення історичного процесу, він сміливо брався за опрацювання завжди нелегких і обтяжливих проблем методології.

Примітною рисою його наукової діяльності був постійний інтерес до національного питання, до якого він підходив, як на мене, з послідовно інтернаціоналістських позицій. Проглядаючи вже під час підготовки цих заміток папери, що збереглися в мене, я перечитав рецензію Федора Павловича на мою першу наукову публікацію. Виявляється, окремі його побажання вдалося реалізувати лише в останні роки. Згадується і показовий епізод середини 60-х рр. До Києва приїхав Головний Вчений секретар Польської академії наук Г.Яблонський. Він був цікавою і неоднозначною людиною. Перше я виніс із власного спілкування. Про друге розповіла П.Гротгерова з Польського інституту ім. Сікорського в Лондоні. Та ті, хто приймали його в Києві, виходили з іншого. Г.Яблонський — історик, гуманітарій. Обов'язки, як кажуть у Варшаві, "пілота" поклали на мене і на цьому заспокоїлися.

Знаючи про зацікавленість Федора Павловича Польщею та його високий авторитет серед польських учених я запропонував йому піти разом з гостем до оперного театру, де грали "Фауста". Г.Яблонському вистава не сподобалася. Федір Павлович поводив себе, як завжди терпимо й делікатно. Зате я у перервах зацікавлено спостерігав за їх розмовою, присвячену деяким історичним аспектам національного питання.

Справа в тому, що професор Г.Яблонський у перші повоєнні роки видав працю "Польська національна автономія на Україні у 1917—1918 рр.". Певний, що саме інтерес до неї на її автора обумовив згоду Федора Павловича прийти до театру.

Можна багато розповідати про виношені Федором Павловичем ідеї, які він щиро роздарював, підштовхуючи своїх, принаймні молодших, колег до наукового пошуку та розширюючи напрямки історичних досліджень. І це стосувалося не лише власних аспірантів або колег по відділу. Один тільки приклад. Саме Федір Павлович запропонував А.М.Шлепакову обрати об'єктом наукового зацікавлення проблему української еміграції. Інтелектуальна щедрість Федора Павловича здобула йому беззастережну прихильність молоді. Всім imponувала і зовнішня і внутрішня молодість Федора Павловича: виступи його на партійних зборах або засіданнях Вченої ради привертала загальну увагу. Вони далеко не завжди відзначалися лагідністю та присутні схвалювали їх головний мотив, який сам промовець визначав словами: "Я завжди відстоюю нове". Виступав Федір Павлович по суті, темпераментно, закінчуючи звичайно запитанням, зверненим до аудиторії — "Так чи ні?". При цьому його правниця відкрила звичним рухом білявий чуб догори. Присутні, як правило, погоджувалися із сказаним. Більша емоційність жінок робила їх реакцію виразнішою. Годі й говорити, Федору Павловичу одверто симпатизували. Певний, ніщо людське не було йому чуже і він тішився ставленням нашого непростого колективу.

Неабияким авторитетом користувався Федір Павлович і серед історичної братії всієї України, особливо її західних областей. Не було перебільшенням сказати, що він вважався і справді був найбільшим фахівцем з минулого цих прадавніх українських територій. відповідно, жодне значне починання у дослідженні минулого українського заходу не оминало Ф.П.Шевченка. Мені невдовзі здалося, а нині я переконаний в тому, що він був знайомий і збагачував своїми порадами буквально всіх дослідників важливих, складних і малорозроблених тоді проблем. Осмислюючи тепер цей напрямок діяльності Федора Павловича, можу стверджувати: добросердечна ува-

га до істориків різних поколінь і, ніде правди діти, часто-густо відмінного життєвого шляху дозволяла йому відігравати роль чогось на зразок об'єднавчого фактору або, як нині кажуть, промотора досліджень з історії західноукраїнських земель.

Щиро поважаючи високий професіоналізм Івана Петровича Крип'якевича, Ф.П.Шевченко вирізняв його з-поміж своїх колег по науковому зацікавленню. Їх особливо зблизила плідна робота над працями з історії визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Вони діяльно співпрацювали, довіряючи один одному редагування власних монографій та інших праць, що стали подіями в українській історіографії.

Втім до І.П.Крип'якевича, передусім як до визначного вченого, — ймовірно, не без впливу Федора Павловича — в Інституті взагалі ставилися по-доброму. Пригадую, як одного разу, коли я відвідував свого наукового керівника О.К.Касименка, у його кабінеті задзвонив телефон і розпочалася розмова з президентом Академії наук О.В.Палладіним. Олександр Карпович, відповідаючи на запитання, говорив, що людина, яка цікавила президента, охоче співпрацює з Інститутом, позитивно характеризував і інші її якості. Поклавши трубку, Олександр Карпович промовив — "Питав про Крип'якевича. Мабуть, будуть вибирати до Академії". Він не вгадав. Цього разу, як швидко з'ясувалося, мова йшла про призначення І.П.Крип'якевича директором Інституту суспільних наук. Академіком його обрали пізніше. Можу засвідчити, що, з свого боку, Іван Петрович Крип'якевич уважно ставився до співробітників Інституту, що потребували його консультацій у Львові, особливо коли таке робилося за рекомендацією Ф.П.Шевченка.

З неприхованою теплотою й симпатією ставився Федір Павлович до Богдана Корнійовича (Ф.П. вимовляв — Корниловича) Дудикевича, — м'якої й привітної людини, котра часто приїздила до Києва. Їх еднала, мені здається, не лише ділова, а людська дружба та взаємоповага.

Що ж до більш молодих генерацій львівських істориків та їхніх побратимів з інших західноукраїнських центрів, то часом складалося враження, ніби вони буквально брали в облогу Федора Павловича, постійно консультуючись й радя-

чись з ним. Не буду звичайно твердити, що кожного разу приходячи до Інституту, бачив Федора Павловича у їх оточенні, але завжди, коли зустрічав тут істориків з Львова або Чернівців, Волині, Закарпаття чи Прикарпаття, вони йшли до нього або поверталися після зустрічі з завідуючим відділом історії країн народної демократії.

На перший погляд, все виглядало ніби рутинне. Адже очолюваний ним науковий підрозділ Інституту досліджував переважно історію тих країн, до складу яких входили раніше західноукраїнські землі. Та, мабуть, всі ми добре знаємо, що це теоретичне положення часом обертається практичними негараздами — небажанням по-діловому сприяти колегам, що працюють над близькою проблематикою, прагненням нав'язати співавторство. І таке — не найгірше. І сказане щойно, і все інше з цієї ж опери було геть чуже Федору Павловичу. Спілкування з ним збагачувало, додаючи сил і впевненості, дієво допомагаючи в науковому пошуку. Ф.П.Шевченко був по суті не лише надійною опорою дослідників історії Західної України, а й їх представником і захисником у столиці. Спілкування з Ф.П.Шевченком, як на мене, сприяло розширенню кругозору західноукраїнських істориків, виходу їх досліджень за регіональні рамки.

На таке впливали неослабний інтерес Федора Павловича до історичних зв'язків між народами, його наукова зацікавленість участю представників інших народів в історичному розвитку України, так само як і зворотно — українців у житті країн Європи й Америки. Він розглядав це з позицій співробітництва народних мас, трудівників. Надумані й тупі закиди в "румунофільстві" аж ніяк не похитнули глибинні інтернаціоналістські переконання Ф.П.Шевченка. Пригадую, як рішуче, навіть різко відреагував він на ніби невинне, зі смішком запитання з вуст поважного інститутського професора щодо поведінки істориків з Румунії на міжнародній зустрічі у Варшаві. Він не побажав бачити жарт у глузливому припущенні щодо антуражу, з яким румунські представники прибули на конференцію істориків у Варшаві. Водночас не можна не згадати й про категоричне неприйняття Федором Павловичем націоналістичних вивертів Н.Чаушеску.

Відстоюючи необхідність підтримання систематичних ділових зв'язків з істориками сусідніх країн та беручи діяльну участь у їх розвитку, Федір Павлович користувався великим авторитетом попри те, що його погляди на пов'язану з Україною політику цих держав не завжди імпонувала зарубіжним колегам. Йдеться, зокрема, про Польщу, де мені довелося чимало разів пересвідчитися у непідробній щирій повазі історичного середовища до Ф.П.Шевченка. Що ж до окремих осіб, то варто згадати у цьому зв'язку відомого польського дослідника козаччини З.Вуйцика. Справжні вчені цінували те, що переконаний патріот України Ф.П.Шевченко, глибоко шанував її сусідів, не відшукуючи серед них "природних ворогів", а, спираючись на аутентичні джерела, професійно з'ясовував гострі й суперечливі проблеми, що нерідко виникають в історичних взаєминах між народами, які проживають поряд. М'який і делікатний в особистих взаєминах, Федір Павлович тактовно, але твердо відстоював свої погляди, пояснюючи, що справжній науковий опонент поважає принциповість, а не схиляння чи запопадливе бажання вгадати, чого хоче від тебе зарубіжний учасник дискусії.

Федір Павлович був не лише першорядним знавцем взаємин українського народу із західними сусідами. Його найбільші праці, як відомо, присвячено зв'язкам України з Росією, сусідом на Сході. Та, як часом трапляється, робота, якій людина віддає найбільше сил, приносить і найбільше прикрас. Ф.П.Шевченка багато зв'язувало з Росією. Тут пройшли його студентські й аспірантські роки. В Московському історико-архівному інституті Федір Павлович став учнем визначного вченого академіка М.М.Тихомирова, належністю до історичної школи якого й нині пишуться відомі московські вчені, яких, на жаль, стає все менше. Михайло Миколайович Тихомиров — науковий керівник, визначив і тему кандидатської дисертації, яка зацікавила аспіранта з України.

Вона присвячувалася одному з аспектів російсько-українських взаємин другої половини XVII століття. Відтоді ця проблема і надзвичайно відповідальний період історії України стала однією з основних наскрізних тем творчості історика. Можливо, через неї Федір Павлович поринув у іншу

улюблену — українське козацтво. В його докторській дисертації, де узагальнено розглянуто проблему визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, діяльності козацтва відведено належне місце. Йому присвячено чимало інших наукових розвідок дослідника. Федір Павлович любив розповідати про козацтво і робив це якимось трепетно. Він не виявляв свої почуття назовні, був вочевидь стриманою людиною, але тут його обличчя змінювалося, ставало більш м'яким і освітленим. Він справді полюбляв обранців своїх досліджень та вболівав за них.

Мабуть, найбільш плідним у науковій та у публікаторській діяльності Ф.П.Шевченка був період, пов'язаний із відзначенням 300-річчя визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького. Йдеться як про підготовку цього заходу, яка охопила всю країну, так і наступні кілька років, коли потроху починалося переосмислення складних проблем російсько-українських взаємин середини XVII ст. Федір Павлович брав активну участь на всіх напрямках відзначення 300-річчя: разом з деякими іншими співробітниками Інституту він безпосередньо готував текст відомих Тез ЦК КПРС до цієї дати, які визначили в першу чергу характер святкового 1954 р.

Сьогодні цей документ оцінюється неоднозначно, здебільшого критично. Але це — коли оперували критеріями незалежної держави, що вже відбулася. Тоді ж, в середині XX століття справи виглядали зовсім не так, як у самий переддень другого тисячоліття. Майже півстоліття тому становище України суттєво відрізнялося від нинішнього. Тоді кожний, бодай невеликий крок, що зміцнював позиції України в Союзі РСР вважався важливим. І з погляду історичного процесу це було справді так, бо саме такий спосіб могло відбуватися її реальне просування до суверенності, утвердження її ваги та ролі в політичній, економічній, державно-правовій галузях функціонування єдиної тоді союзної держави.

В науковому плані чи не найбільше критичних стріл випущено на адресу відомих "Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954)", у виробленні яких поряд з іншими московськими й київськими авторами брав участь і

Федір Павлович. Звичайно, сьогодні на їх підставі не можна, аж ніяк не можна науково відтворити складний перебіг українсько-російських взаємин, подій визвольної війни під проводом Б.Хмельницького зокрема. Це добре розумів і сам Федір Павлович вже тоді, коли пройшло не сорок п'ять, а далеко менш років від часу появи Тез.

У своєму інструментарії історичного аналізу він завжди оперував правилом, безумовного дотримання якого вимагав від нас, молодших його колег: історичні особи, ідеї, документи оцінюють не за вищими мірками сьогодення, а зважаючи на те, що вони внесли нового у порівнянні з своїми попередниками. А таке нове і в Тезах і у самому відзначенні трьохсотріччя 1654 року все ж було, і за мірками середини п'ятдесятих років видавалося сучасникам досить відчутним. Поперше, про російський та український народи говорилося як про "два великі слов'янські народи". Годі й говорити, що на Україні доти відчувався певний дискомфорт в зв'язку з постійним і суцільним нагадуванням про те, що наведене в Тезах визначення стосується одного-єдиного народу, з яким українці жили поряд і-тоді-разом. На Україні розуміли — уточнення, щодо слов'янського характеру обох наших, справді братніх народів дещо обмежує подану вище характеристику, проте тішилися тим, що офіційно заявлено про рівність українського та російського народів.

По-друге, в Тезах відзначалася позитивна роль козацтва в історії України. Справа не обмежилася тоді довгоочікуваними проголошеннями на папері. Сказане в Тезах матеріалізувалося у справді всенародному характері святкування 300-річчя. Не можу сказати чи вся Україна, але Київ справді опинився у центрі загального багатонаціонального торжества. Літо було у 1954 році (принаймні так здається тепер) сонячним і багатобарвним від яскравих костюмів представників інших республік, що приїхали до столиці УРСР, щедрим на дари, надіслані жителям Києва з дружніх країв. Звідусіль приходили звістки про надання вулицям, установам, закладам великих міст багатонаціональної країни ймення Т.Г.Шевченка, про вшанування історичних подій та осіб України.

Нарешті, не можна обійти й подію, сьогодні більш зрозумілу, ніж у 1954 р. Йдеться про передачу Крима зі складу РРФСР до складу УРСР. Аргументи, якими супроводжувався цей благородний і — водночас — обставлений всіма юридичними формальностями акт, сприймали тоді і як вияв братерської дружби, і як свідчення вміння українців працювати і допомогти вивести Крим з економічної стагнації, врешті гідної поваги до її місця й ролі в союзній державі, громадянами якої всі ми були. Почуття гордості за Україну, за те, що її врешті оцінили, за її зростаючий авторитет й могутність, якщо й не було тоді всеохоплюючим, то безперечно превалювало. Певний, воно було властиве й Федору Павловичу.

Цьому сприяли, на мою думку, наукова захопленість і дослідницька одержимість вченого. Відзначення 300-річчя викликало до життя цінні збірники документів і монографії, вартісні наукові розвідки. Глибокий знавець архівів Ф.П.Шевченко взяв найдіяльнішу участь у підготовці солідного тритомного корпусу документів, присвяченого визвольній війні. Він опрацьовував матеріали, запозичені з різних фондів — українських, московських, польських. За редакцією Федора Павловича побачили світ найбільші видані тоді монографії, які належали І.П.Крип'якевичу та О.К.Касименку. Він виступав одним з кураторів наукових збірників, що виходили як у Києві, так і в Москві, друкувався там. Кількома виданнями в центрі й в Україні вийшли його науково-популярні праці. Науковий і громадський авторитет Ф.П.Шевченка помітно зріс.

Але те, що Федір Павлович був, як мовиться, на виду, часом вибиваючись з шеренги, привертало пильну увагу начальства, а з другого, — викликало заздрість, досить поширену в наукових, правильніше сказати — навколонукових колах. Невдовзі з'явився й привід для того, щоб усі ці почуття виявили себе. Примітною рисою діяльності Федора Павловича було те, що, відаючись роботі, він часто, щоб не сказати — в більшості випадків, знаходив час для спільних справ або допомоги своїм колегам на шкоду виконанню власних, індивідуальних праць. Саме тому, маючи ґрунтовний заділ, він зосередився на, так би мовити, "грі на команду". Власну ж

ґрунтовну монографію "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст." Федір Павлович опублікував у 1959 р. Протягом п'яти років, що минули від святкування 300-річчя, ситуація навколо теми його дослідження помалу, але неухильно змінювалася. Величезний масив архівних документів, відрукований у 1954 р., не затримався на полицях. Він користувався значним читацьким попитом. Ознайомлення з аутентичними документами сприяло поступовому, нехай надто повільному — порівняно з сучасними зрушеннями — переосмисленню подій визвольної війни та змісту російсько-українських взаємин середини XVII ст.

Тоді, однак, не було й не могло бути мови про зміну принципів апробованих оцінок — "возз'єднання" на "приєднання". Йшлося про об'єктивне висвітлення складного й суперечливого, обтяженого історичними реаліями процесу російсько-українських взаємин. Але й ця зміна акцентів мала неабияке значення. Її метою був відхід від "святкового" підходу до інтерпретації історичних подій. Адже його запрограмованість не викликає жодного сумніву. В період торжества увага зосереджується лише на фактах, що мають підтвердити виправданість святкування.

Історикам, які нещодавно прийняли формулу "возз'єднання", й з чисто психологічних мотивів видавалося неможливим одразу ж повертатися до попередньої формули. Слід враховувати й, що в умовах дедалі жорсткішої позиції центру, де виявилось багато незадоволених помітним зростанням позицій України, робити рухи було надто небезпечним. Відзначене незадоволення знайшло свій вияв і в пропагандистських матеріалах і виступах, де все рідше згадувалося положення "Тез" про український та російський народи як два великі слов'янські народи.

Федір Павлович також не ставив у згаданій монографії питання про заміну терміна "возз'єднання". Проте він аж ніяк не обходив історичних реалій середини XVII віку, з'ясовуючи, що саме вони визначали російсько-українські взаємини. Він писав і про неприхильну щодо України політику православного царя на початку визвольної війни, прагнув до об'єктивного з'ясування позицій різних станів як російсько-

го, так і українського народів та їх позицій соціально-економічного підґрунтя. Федір Павлович не вважав також можливим замовчувати документи, які свідчили про обурення Богдана Хмельницького певними діями російського уряду і про — що вважалося особливо неприпустимим — погрози гетьмана на адресу Москви. Та головним приводом для звинувачення на адресу автора монографії стало єдине, можливо й дещо неточне формування, котре — слід наголосити — не кореспондувало з багатьма іншими й трапилося, як пояснював Ф.П.Шевченко, випадково.

Після відповідного розпорядження, що в свою чергу було віддано на підставі подання "доброзичливців" Федора Павловича, котрі буквально під мікроскопом роздивлялися кожну літеру його цікавої та вартісної праці, в Інституті відбулося прискіпливе обговорення. Молодь була не на боці критиків. Очевидно, в першу чергу не тому, що глибоко розбиралися в суті піднятих проблем, а через добрі почуття до Ф.П.Шевченка, з одного боку, та відразу до запомадивих ревнителів "правильної лінії", — з другого. Такі настрої виявлялися різними способами, іноді суто молодечими. Один з них запам'ятався. Обговорення мало бути зафіксовано, до залу принесли магнітофон, записувати дискусію на півці доручили молодим співробітникам. Ними керував мій добрий товариш теж молодий Дмитро Миколайович Сташевський, який з війни розумівся на техніці, тоді не зовсім вибагливій. І ось коли ретивий критик, закінчивши обкатувати зауваження, переходив до його виголошення, хлопці натискали на кнопки швидкої перемотки, магнітофон починав вити, збиваючи виступаючого та викликаючи пошвавлення серед присутніх. Після кількаразового повтору, команду біля магнітофону змінили.

І все ж в Інституті не побажали формулювати нищівні звинувачення. Становище Федора Павловича в колективі не зазнало якихось змін, він залишився і завідуючим відділом і редактором "Українського історичного журналу". Таке, звичайно, не могло відбутися без погодженості з "директивними органами", які цього разу також не забажали крові. Тим більш неочікуваним стали для Федора Павловича непристой-

ні, навіть брутальні звинувачення одного з центральних історичних журналів, рецензентом якого виступив до того ж його однокашник по історико-архівному інституту. Як редактор "УІЖ" у він підтримував тісні ділові й особисті контакти з редакціями профільних московських видань та безперечно знав про наступну публікацію рецензії на його працю. Повідомлений про те, що відповідний номер журналу "История СССР" отримано в бібліотеці Інституту, Федір Павлович попросив мене принести екземпляр видання до робочої кімнати. Очевидно, його повідомили й про зміст рецензії і Федір Павлович бажав лише пересвідчитися в тому, що ж в остаточному вигляді побачило світ. Він не хотів затримувати журнал у себе і залишив мене в кімнаті. Читав рецензію Федір Павлович, як завжди мовчки і зосереджено, але з незвичним внутрішнім напруженням, яке, здавалося, ось-ось вирветься назовні. Та, познайомившись з текстом і відклавши прочитане, він лише гірко промовив: "Що ж, Лев Никитич (ім'я та по-батькові рецензента він за звичкою вимовив російською), знали ми тебе з одного боку, тепер знатимемо з іншого". Безперечно, Федора Павловича глибоко вразила кінцівка рецензії, де колишній колега не посоромився звинуватити товариша студентських, не знаю, може аспірантських років у "ложнонационалистической" трактовці, добре знаючи чим нерідко оберталися подібні звинувачення.

Наскільки пам'ятаю, в Інституті історії на подібну рецензію не звернули спеціальної уваги. І цього разу розрахунки влаштувати розправу над Федором Павловичем не виправдалися. Проте, дехто з особливо затятих "прихильників" Ф.П.Шевченка намагався й далі підважити цінність його монографії. Це одне з найавторитетніших досліджень визвольної війни під проводом Б.Хмельницького було викреслено з списку наукових робіт, яким супроводжувалася стаття про Федора Павловича в "Радянській енциклопедії історії України". Зауважимо, що відповідний її том з'явився більш ніж через десятиліття після подій, пов'язаних із появою монографії "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.". Про інші енциклопедичні прикроці, заподіяні Федору Павловичу, йтиметься нижче.

Повертаючись до обговорення та рецензії, слід сказати, що відповідав Федір Павлович на закиди назагал переконливо, тримався назовні спокійно. Але всі розуміли, що головне — його внутрішній стан, про який найбільше знала Розалія Карлівна, а все тільки сам Федір Павлович. Розуміли, звичайно, й те, що головним для нього було наукове реноме, підважити яке не вдалося.

Він працював у Інституті ще більш плідно. Очоловивши відділ історіографії та допоміжних історичних дисциплін, Федір Павлович буквально пробив видання наукового збірника "Історичні джерела та їх використання", інші публікації, що нині відновлюються. У відділі, де зібралось чимало цікавих особистостей довелось попрацювати й мені, спостерігаючи на власні очі його справжнє захоплення наукою, сміливий новаторський підхід до неї та неабиякі організаторські здібності. До всього цього додавалися органічно товариське ставлення до підлеглих, відсутність будь-якої зверхності щодо них, більше того, навіть, поблажливе ставлення до співробітників. Взагалі, Федір Павлович, здавалось, якось соромився робити своїм співробітникам зауваження, навіть тоді, коли їх провина була очевидною.

Таке аж ніяк не пояснюється надмірно поблажливістю Федора Павловича. На моє переконання справа полягала у його людській делікатності. Саме вона спричинилася до справді постійного потоку відвідувачів зі всієї України, які йшли до Федора Павловича проконсультуватися з різних питань підготовки дисертацій, наукових робіт, статей. Він радо допомагав відвідувачам. Та сили людини небезмежні, час зовсім не залежить від неї, дехто схильний користуватися добрим ставленням не раз і не два. Якось втомившись після чергових візитів, він навіть пожалівся жартом із солонинкою на свою нездатність відмовитися пошукачам у їхніх нескінченних проханнях.

Добре ставлення колег у свою чергу допомагало Федору Павловичу. Його науковий авторитет зростав не тільки в Інституті, а й далеко за його межами. У 1964 р. в Інституті сталися зміни. Після сімнадцятирічного директорства пішов Олександр Карпович Касименка, звинувачений у тому, що

не мобілізував колектив на гідне висвітлення "великого десятиріччя", пов'язаного із перебуванням при владі М.С.Хрущова. Не минуло й кількох місяців, як Микита Сергійович позбувся своїх посад, але до Інституту вже прийшов новий директор Кузьма Кіндратович Дубина. Досвідчена й розумна людина, він запросив Федора Павловича на посаду заступника директора по науковій роботі. Очевидно не буде перебільшенням сказати, що будучи ще й редактором "Українського історичного журналу", він мав суттєві важелі впливу на розвиток історичних досліджень в Республіці.

В тому ж 1964 р. відділ історіографії відсвяткував 50-річчя свого завідуючого. Товариська зустріч відбулася у новій квартирі ювіляра біля тодішньої Виставки досягнень народного господарства, яку він врешті отримав після комуналки. Святкували ми цю подію без зайвої помпезності, але щиро й вільно. Федір Павлович, як правило, не прагнув будь-що уникнути застілля, де любив співати українських пісень. Коли воно набувало розмаху — як часом бувало — присутні розбивалися на кілька зайнятих собою груп, Федір Павлович виймав з кишені малого формату книжечку з текстами народних пісень і просив заспівати хоч по першому куплету найулюбленіших. На його ж 50-річчя все виглядало інакше. Гості почували себе вільно і разом, а сам ювіляр з дружиною виступали дбайливими господарями. Пісні співалися, звичайно, не за короткою програмою

Та невдовзі в наших взаєминах настала зима. Федір Павлович був украй незадоволений моєю рецензією на книгу одного автора, яким досить довго опікувався. Розмова з цього приводу набрала досить гострого характеру. Я стояв на своєму і наші відносини стали суворо офіційними. Втім часом в них проривалося старе — так формуванням докторської дисертації — а це мало для мене важливе значення, оскільки захищалися дві книги — я зобов'язаний ласкавій пораді Федора Павловича. Та це все ж не визначало загальний тонус наших тодішніх відносин. Через деякий час в Інституті було створено відділ зарубіжної історіографії й мене було переведено до нього. Невдовзі Федір Павлович залишив Інститут історії, ставши директором Інституту археології.

Думаю, що він погодився на це призначення, головним чином розраховуючи отримати простір для здійснення давно задуманих ідей організації досліджень історії України. Відомо, що йому вдалося (коли говорити про проблематику близьку нашому Інституту) створити відділ козацької археології та започаткувати видання наукового збірника "Середні віки на Україні". Мабуть, саме ці нововведення й стали підставою для його давніх доброзичливців, що з якоюсь маніакальною послідовністю прагнули "дістати" Ф.П.Шевченка. Знаючи Федора Павловича, певний, що він не піддавався. В Інституті говорили, що він сподівався на те, що В.В.Щербицький не забуде про свої відвідини археологічної виставки та добрих слів, сказаних на адресу директора Інституту, який знайомив з нею тоді Голову Ради міністрів. Однак, мабуть, мало є в світі менш постійного, ніж ставлення високого начальства, яке живе й мислить за своїми надто специфічними нормами.

У 1972 р. Федір Павлович повернувся до Інституту. І все ж його "друзі" вгамувалися не одразу. Мене завжди вражала дріб'язковість і ницість мстивих осіб. Щодо Федора Павловича вони не гребували нічим. Вище згадувалося про замовчування найбільшої його монографії в "РЕІУ". В цьому випадку можна було так-сяк послатися на ідеологічний пуризм причетних до редагування статті в Енциклопедії. Та як пояснити те, що, вміщуючи (відповідно рангу) портрети членів-кореспондентів з історичних спеціальностей, не вмістили лише один — Федора Павловича Шевченка. Розрахунок цих "політиків" з науковими історичними ступенями був один — моральний терор. Тішить одне — в Інституті історії таких постатей вже не було.

Повернувшись, Федір Павлович продовжував наукову роботу. Його ім'я по праву стояло першим у переліку нагороджених Державною премією України за серію монографій, присвячених історичним зв'язкам і співробітництву українського народу з російським, білоруським і молдавським. В душі він залишився тим самим — цікавим до життя, до людей та їх роботи. Мені теж довелося відчувати цей інтерес. Десь принаймні наприкінці 70-х рр. Федір Павлович і я почали контактувати, знову опинившись на короткий час в

одному відділі, звичайно, частіше. І все ж, розуміючи, що багато інших співробітників Інституту можуть далеко повніше розповісти про його діяльність після 1972 р., наважусь додати до своєї розповіді, здебільшого окремі штрихи про його останні роки, коли у 1995 р. ми ще раз опинилися у відділі української історіографії.

Тривалий час здавалося, що він фізично не змінився — ті ж практично щоденні відвідини Інституту, майже та сама статура і хода коридорами й вулицями; здається він, йдучи з дому до роботи, не користувався послугами міського транспорту. Проте, з бігом часу визначалися й деякі ознаки невблаганної праці часу. Мені особисто впадала в очі зміна манери виступів Федора Павловича, тепер робив він це значно рідше, промовляв стиха, повільно, переборюючи якісь внутрішні перешкоди. Та всі ми були сповнені оптимізму. Адже — тримався він для своїх років завидно: був активним, консультував, радив, допомагав, брав діяльну участь у роботі відділу, відгукувався на кожен подію в житті Інституту, виступав офіційним опонентом на захистах, постійно ділився враженнями від того, що відбувалося навколо. Одним словом, Федір Павлович залишався таким, яким був завжди і за інтересами, і за уподобаннями, і за ставленням до тих, хто приходив до нього в наукових справах.

Тепер — після певної перерви — до нього зверталися як до вченого, який фактично започаткував сучасну історіографічну школу в Україні. Він очолював редакційну колегію "Пам'яток історичної думки України", попередив своїм вступом публікацію основної праці М.С.Грушевського в журналі "Київ", виступав на телебаченні. При цьому і тут залишився вірним собі, уникаючи будь-яких нагадувань про свою роль у відстоюванні принципових поглядів на історію українського народу, про репресалії, які застосовувалися щодо нього.

Зробивши чи не найбільше серед вітчизняних науковців для розвитку української національно-історичної самосвідомості, Ф.П.Шевченко водночас недвозначно відкидав закиди на адресу тих істориків, що раніше дотримувалися офіційних поглядів. "Так всі писали", — говорив він з приводу тих істориків партії та соціалістичного й комуністичного будівницт-

ва, що раптом діаметрально змінивши погляди, запопадливо кинулися "викривати" своїх недавніх колег.

Ф.П.Шевченко не заявляв себе дисидентом і, на мою думку, не був таким, щиро вважав себе радянською людиною, яка вміла бачити і добре і прикрощі тодішнього життя. Він був — що повинно цінуватися завжди — чесним і принциповим ученим-істориком, який знаходив шляхи й можливості відстоювати свої погляди й принципову позицію професіонала. Більше того. Мудра й послідовна людина Федір Павлович тактовно, але рішуче підправляв своїх молодших і не досить обізнаних з історією колег. Можу проілюструвати це на власному прикладі. Пригадую як з одного мого матеріалу, надрукованому кілька десятиліть в "Українському історичному журналі", зникла хвацька і, як мені здавалося тоді, влучна інвектива на адресу однієї добре відомої історичної постаті. Одразу ж після того, як номер журналу було надруковано, я прибіг до головного редактора і висловив претензію щодо викреслення такої пестливої, здавалось мені, знахідки. Розвівши у відповідь руки, Федір Павлович запевнював, що не зрозумів цієї публіцистичної задумки. Мені таке здавалося дещо дивним, але що я міг заперечити шанованому мною Федору Павловичу.

Вже десь у 1994 чи 1995 році я розповів йому про це, звичайно з подробицями й розшифровками та зі зрозумілою вдячністю. У відповідь Федір Павлович сказав, що не пригадує цієї події. Не знаю напевно — чи це було так — адже випадок, що трапився зі мною, переконаний не був поодиноким. Подібні могли стосуватися й інших колег. Можливо Федір Павлович, який ніколи не любив говорити про себе, залишився вірним своїй природній делікатності. Чи-то він керувався якимись іншими, невідомими мені причинами. Що ж, Федір Павлович був ще й людиною, яка не любила розкриватися, у якомусь сенсі — загадковою людиною. Втім, мабуть, це й є однією з ознак вільної, непересічної особистості.